

פרק ד מהותו, תוכנו ומבנהו של הספר

כדוגמת חיבורי הלכה רבים הערוכים על פי סדר הש"ס בנוי גם ספר המרדכי דיבורים דיבורים, כאשר בראש כל דיבור פסקה באה לרוב הבאה מן הגמרא דידן, לעתים מן הירושלמי, ולעתים מן הר"ח, מהרי"ף, מרש"י או מהתוספות. בתוך הפסקאות עצמן, ולפעמים גם ביניהן, משובצים פסקי הלכה או גם תשובות מלאות משל 'ראשונים' בנושאים הנדונים בהן או בסוגיות הגמרא שעליהן הן נסובות. מתוך סך הכל של מאתיים ושש עשרה פסקאות שבכל הפרקים גם יחד שבמסכתנו (ראה הנספח לפרק זה) פותחות מאה חמישים ושמנה פסקאות בהבאות מהגמרא, כאשר עשרים וארבע מהן אינן ברי"ף לגמרי ושתיים נוספות - לשונן תואם את לשון הגמרא ושונה מלשונו של הרי"ף (ראה שם בטבלה ובהערות לה). הקביעה המוטעית, שכאילו המרדכי ¹²²⁴⁵⁶⁷חובר על ספר הילכות הרי"ף¹, או בניסוח זהיר יותר - כפירוש ותוספות להלכות רב אלפס², נובעת כנראה מעובדת היותו נלווה אליו מאז הובא לראשונה לדפוס במילואו³. גם ההנחה, ש'מטרתו היתה - בדומה לזו של ההגהות מיימוניות - לצרף לדברי החיבור הנפוץ את תורתם של חכמי אשכנז וצרפת, היינו להגיש ללומד ברי"ף מבחר מהחומר הפרשני וההלכתי הרב שבתוספותיהם, פסקיהם ותשובותיהם⁴ אין לה אחיזה בחומר שלפנינו. ביסוס תיאוריה זו על העבודה כביכול ש'חיבור זה נכתב תחילה, לפי הנרה, על גליונות הרי"ף, ואף הגיעו לידינו כתבי יד כאלה⁵ - בטעות יסודו. למעשה בכל תשעה עשר כתבי היד אשר למסכת דידן (ראה לעיל בפרק ב) כתוב ספר המרדכי בחיבור לעצמו. אולי נובעת הטעות מתוך זהוי לא נכון של 'תוספות הרי"ף', שראו בהן את 'ספר המרדכי הגדול' (ראה שם).

ברם קיים דמיון רב בינו לבין הרי"ף, ולא רק בזה שהוא בנוי כמוהו על פי סדר הגמרא, אלא גם בשיטתו בהגשת החומר. בשניהם אין הלכה פסוקה ומוחלטת, נוסח

(1) ראה: 'קורא הדורות', דף כד ע"א, ש' כהן, ב'סיני' כרך יב, עמ' צט, 'דור דור ודורשיו', חלק ה, עמ' 79, 'תולדות הפוסקים', חלק ב, עמ' 140-144; 'המשפט העברי', חלק ג, עמ' 1034 (וכן בכל האנציקלופדיות).

(2) 'בעלי התוספות' עמ' 436.

(3) קושטא, רס"ט. וראה על כך להלן פרק ו.

(4) 'בעלי התוספות', המשך שם.

(5) כנ"ל.

הרמב"ם או ה'שולחן ערוך' אחר כך, אלא צורה מתומצתת של דיוני הגמרא, על חילוקי הדעות של החכמים השונים המובאים בהם. וכפי שהדברים אמורים לגבי חכמי התלמוד כך גם מוצגים זה מול זה דברי החכמים שלאחריו - גאונים ו'ראשונים' - תוך ניתוח גישותיהם והכרעותיהם. וכנהוג בתלמוד כך גם בספרנו, יש והדברים מוכרעים, יש שהם נשארים פתוחים להכרעתו של הדיין והפוסק שישב על מדין.

אין זה אפוא ספר הלכה בלבד, כי אם - בעת ובעונה אחת - גם ספר לימוד. וכך גם היה אמנם השימוש בו⁶. והרי זה תואם בעצם את המושג 'הוראה' שבתלמוד המציין לימוד ופסיקה כאחת. מבחינת הנושאים הנדונים בו אין הוא נסוב על כל הסוגיות שבגמרא. ראשית כל עניינו הוא רק בחלק ההילכתי שבה, והוא מדלג לגמרי על חלקי האגדה. גם מן החלק ההילכתי בורר מחבר ספרנו אותם הנושאים האקטואליים למעשה לימיו, או הניתן ללמוד עליהם, ומתעלם מכל וכל מן האחרים. בזה יוסברו גם הדילוגים על סוגיות שלמות שבגמרא, שאינן נדונות על ידו כלל. לעומת זאת הוא משלים מן הספרות הבתראית למודיית, מדברי הגאונים וה'ראשונים' את החסר בגמרא בתחומי הנושאים המעניינים אותו. במלים אחרות, כאשר אין בתלמוד עצמו בסיס איתן לפסיקת ההלכה בנושא הנדון הוא פונה למקורות מאוחרים יותר של גאונים, ראשוני 'ראשונים' והבאים אחריהם עד לימיו ממש. ולעת הצורך - בהעדר 'תקדים' מפורש - אין הוא מהסס מלהורות הלכה למעשה, באורח פסקני ומוחלט.

מתוך כך יובן גם ריבוי החומר אצלו בנושאים ה'אקטואליים' ומיעוטם - באחרים. בולטים במיוחד הנושאים העוסקים בבעיות מסור⁷, מסים וחלוקתם, שליחות והרשאה⁸, ירידת ערך המטבע או ביטולו המחלט, הזדקקות לערכאות של גויים, רכוש שנשדד או שהחרם והמקח וממכר בו, מעמדה המשפטי של האשה בדיני ממונות, התרמה לצדקה וחלוקתה, וכיוצא בזה.

ואין הספר 'קומפילציה' סתם של פירושים וחידושים בסוגיות הגמרא, כי אם חיבור הלכה מובהק המתרכז במיוחד בנושאים שהם צורך הזמן והמקום. גם מבחינת תוכנו וגם מבחינת שיטתו מהווה ספרנו חוליה מקשרת בין המקורות הבסיסיים של ההלכה לבין הניסוח הקודפיקציוני המחלט. ואמנם עובדו ממנו, סמוך לכתיבתו וגם לאחר מכן, קיצורים רבים הנושאים אופי מובהק של ספרי פסק⁹. בגלל תכונתו העיונית

(6) ידוע למשל שרבינו משה איסרלש (הרמ"א) קבע שעורים בספר המרדכי, תלמידיו הלכו גם הם בעקבותיו. וראה בתשובותיו: סי' לח (עמ' רג טור ב) וסי' קכא (עמ' תפא, טור ב).

(7) וניכרת מגמה בולטת להענקת סמכויות רחבות לבית דין לטפל בו, וזה על בסיס 'דינא דגרמי' ו'קנסא דרבנן' בתורת 'שליחותיהו קעברין'.

(8) גם לגוי.

(9) ראה להלן במבוא לחלק ג, בפרק א בו. ועל הגדרה מבודלת של ספרי פירושים וחידושים ושל ספרי הלכה ופסק ראה ב'משפט העברי', חלק א, עמ' 140.

והאנליטית של ספרנו ניתן היה להסיק מרוב פיסקאותיו הלכות שונות ונפרדות, ובה יוסברו גם הבדלי המבחר שלהן, כפי שהוא מצוי בספרי הקיצורים הללו¹⁰.

כללם של דברים, רוב סימנים וסגולות שבחיבור המרדכי מטים לראות בו יצירת מורה, שלא הפגנת מקוריותו היא העיקר אצלו, אלא הכוונה לפרנס את תלמידיו ואת בני הדור הצריכים הוראה והלכות למעשה. הודות לאופיו זה קבלוהו גם בדורות הבאים כמקור מסמך ללימוד ההלכה, ובמיוחד החכמים מאסכולת ה'פשטנים', אשר היו - בדרך כלל - גם ה'פסקנים'.

כבר צויין לעיל, שהמרדכי מרבה להביא מדברי הגאונים וה'ראשונים'. מן הגאונים מאוזכרים במכילתין¹¹: רב יהודאי, רב נחשון, רב מתתיה ורב האי, ומספרותם: 'הלכות גדולות' (והספר מיוחס כאן לרב יהודאי גאון), 'שאלות דרב אחאי', 'ספר המקח והממכר' (לרב האי גאון) ו'ספר חפץ' (ללא ציון שם מחברו), מחכמי ספרד¹²: הר"ח, הרי"ף, הר"י מיגאש והרמב"ם. מעניין גם, שהמרדכי - כמו יתר חכמי אשכנז - מייחס את חיבורם של 'שערי שבעות' לרי"ף¹³. מ' ראשונים' האשכנזים מרבה המרדכי להביא תשובותיו של רבו מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ואחריו - על פי סדר ההיקף של מספר האיזכורים¹⁴ - את הר"י, רבינו תם, ראבי"ה, רש"י ספר המצוות (לרבינו משה מקוצי), הריב"א והראב"ן. מעניין, שהוא מביא במכילתין רק מעט מתוך ה'אור זרוע' (לרבינו יצחק ב"ר משה מווינא). כן מאוזכרת בו, במספר פעמים מועט (פחות מעשר), שורה ארוכה של חכמי אשכנז החל מרבינו גרשם מאור הגולה ועד רבו בן-דורו, רבינו פרץ¹⁵. מן הספרים של חכמי אשכנז שאבדו ואינם בידינו הוא מרבה לאזכר את 'ספר החכמה' (לרבינו ברוך ב"ר שמואל ממאנצא) ואת 'פסקי רבינו חזקיה', אשר כנראה רוב ההבאות בשם ר"י ממנו הם; וכן את: 'ספר הדינים' (לרבינו יהודה הכהן), 'אבי אסף' (לראבי"ה), 'חיבור (?) רבינו אפרים' (ב"ר יצחק מרגנשבורג, המכונה גם 'רבינו יקר', או 'רבינו יקיר') ואת 'סוד רבינו יואל' (אביו של ראבי"ה). פעם אחת¹⁶ הוא מזכיר 'ספר רבינו מאיר' (ב"ר ברוך, מרוטנבורג), ולא ברור אם הכוונה היא לאוסף שאלות ותשובות שלו, לחיבור מיוחד ממנו, או לאחד מן הספרים שהיו לו, שרשם את דבריו בנדון בגליונותיו.

(10) ראה להלן במבוא לחלק ג, וראה גם להלן בפרק ו שבחלק זה (על מפעליהם של רבי יהושע בעז ושל רבי יוסף אוטולינג).

(11) ראה מפתח השמות של החכמים והספרים שבסוף חלק ב.

(12) כנ"ל.

(13) וראה עוד על כך להלן בפרק ו (בהקשר להדפסת הרי"ף והמרדכי בדפוס וונציה).

(14) וראה שם במפתח.

(15) כנ"ל.

(16) פרק ז, פיס' ז.

דברי החכמים הנ"ל מובאים לרוב כלשונם, מילה במילה כבמקורם, ורק לעתים נמסרת תמציתם בלבד. כבר הובעה לעיל (בפרק הקודם) ההשערה, שרבינו אסף חומר לספרו, הכין רשימות רשימות מן המקורות שהיו לפניו והוסיף עליהם הערות משלו, אולם רבינו לא הספיק בחייו לערוך את ספרו עריכה מלאה ותלמידיו העתיקוהו כמו שהוא, לעתים תוך שינוי סדר הרשימות - הפיסקאות, ולפרקים רק תוך השמטת חלק מהן. יש והתלמידים המעתיקים רשמו על דעתם את הכותרות למובאות השונות וכן גם ניסחו את החתימות בסופן. הם גם שהוסיפו פה ושם 'הגהות' משלהם, שנכללו 'אחר כך בגוף החיבור. נתונים אלה הם הם המאפיינים את 'משפחות' כה"י, כמפורט לעיל (בפרק הקודם).

בהקשר נוסף למקורותיו של ספרנו יש לציין, שטופס התלמוד הבבלי שהיה לפני מחברו שונה בגירסאותיו מזה המדפס, ודומה בהרבה לכ"י מינכן. והדבר בולט בשורה ארוכה של הפתיחות של פיסקאות, ולגבי הירושלמי - יש שינויים עוד יותר ניכרים בלשונותיו המובאים בו מאלה שלפנינו בדפוס¹⁷. קשה כעת לדעת אם הירושלמי במקורו הוא שהיה לפני רבינו או שהדברים העתקו מכלי שני. על כל פנים ברור, שלא הרי"ף הוא ששימש לו מקור לכך, כי הרי מצוייה בפירוש בספרנו (פרק א, פיס' יא) מובאה ממנו שברי"ף איננה כלל.

ולבסוף - על ידי מי נקרא הספר על שם מחברו? - נדמה שזהו מעשה ידי התלמידים, ויש לתופעה זו סימוכין נוספים מן הנהוג באותם הימים. ככה נקרא - וברור שלא על ידי המחבר עצמו - ספר ההלכות של רבינו יצחק אלפסי בשם 'הילכות הרי"ף', וכמוהו גם ספר ההלכות של רבינו אשר ב"ר יחיאל - 'הילכות הרא"ש'. אפילו שמות מפורשים של ספרים אשר ניתנו להם על ידי מחבריהם הוסבו אחר כך על שמם הם, כגון: 'ספר הראב"ן' (במקום: 'אבן העזר') ו'ספר ראבי"ה' (במקום 'אבי עזרי'). והתלמידים אפוא הם שקראו לספרנו בשם רבם: 'ספר המרדכי'.

(17) ראה למשל בספרנו (שבחלק ב), פיס' י ופיס' כג, ובהערות שם על אתר.